

opdatering

Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum

2018

opdatering

Årbog for Vardemuseerne &
Ringkøbing-Skjern Museum 2018

opdatering
Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2018

© Forfatterne, Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2019

Redaktion: Caroline E. Larsen og Tine Lorange

Korrektur: Harriet Ludvigsen

Grafisk tilrettelæggelse: Tine Lorange

Forsidefoto: Niels Provstgaard sammen med sin fuglesamling. Fotoet fik Ringkøbing-Skjern Museum i forbindelse med istandsættelse og genåbning af Provstgaards Hus. Læs mere om Provstgaards Hus på side 76 og 84.

Fotos og illustrationer: med mindre andet er angivet ved de enkelte fotos og illustrationer tilhører billedmaterialet i denne bog Vardemuseerne, Ringkøbing-Skjern Museum eller Arkæologi Vestjylland

Alle kort, Danmarks Højdemodel og ortofotos: ©Geodatastyrelsen

Skrift: Myriad Pro

Papir: MultiArt Silk 130g

Omslag: 1/s 260g

Tryk: PE Offset, Varde

ISBN 978-87-93713-09-3

ISSN 1903-9581

Kære Læser!

Velkommen til endnu en udgave af *opdatering*, den fælles årbog for Ringkøbing-Skjern Museum og Vardemuseerne. Årbogen er som altid et forsøg på at fastholde noget af alt det, som er sket på de to museer i det forløbne år. Nogle år har vi prøvet at lægge et tema for årbogen. For det meste er den eneste røde tråd dog de enkelte skribenters lyst til at fortælle om deres opdagelser og oplevelser, om fund og fortidsminder og om dramatiske, stille, rørende eller overraskende historier, der dukker ud af museumsarbejdet. Og fortællelysten er heldigvis stor på de to museer. Så derfor kommer vi også i år vidt omkring. Fra arkæologiske detektorfund over Ringkøbings middelalder og lensaflysningen i Vestjylland og historier om de tyske flygtninge i Danmark efter Anden Verdenskrig til restaureringen og genåbningen af Provstgaardens Hus i Skjern Enge og børns oplevelser i Tirpitz. For ikke at glemme beretningerne fra museumsforeningerne og oversigten over de arkæologiske

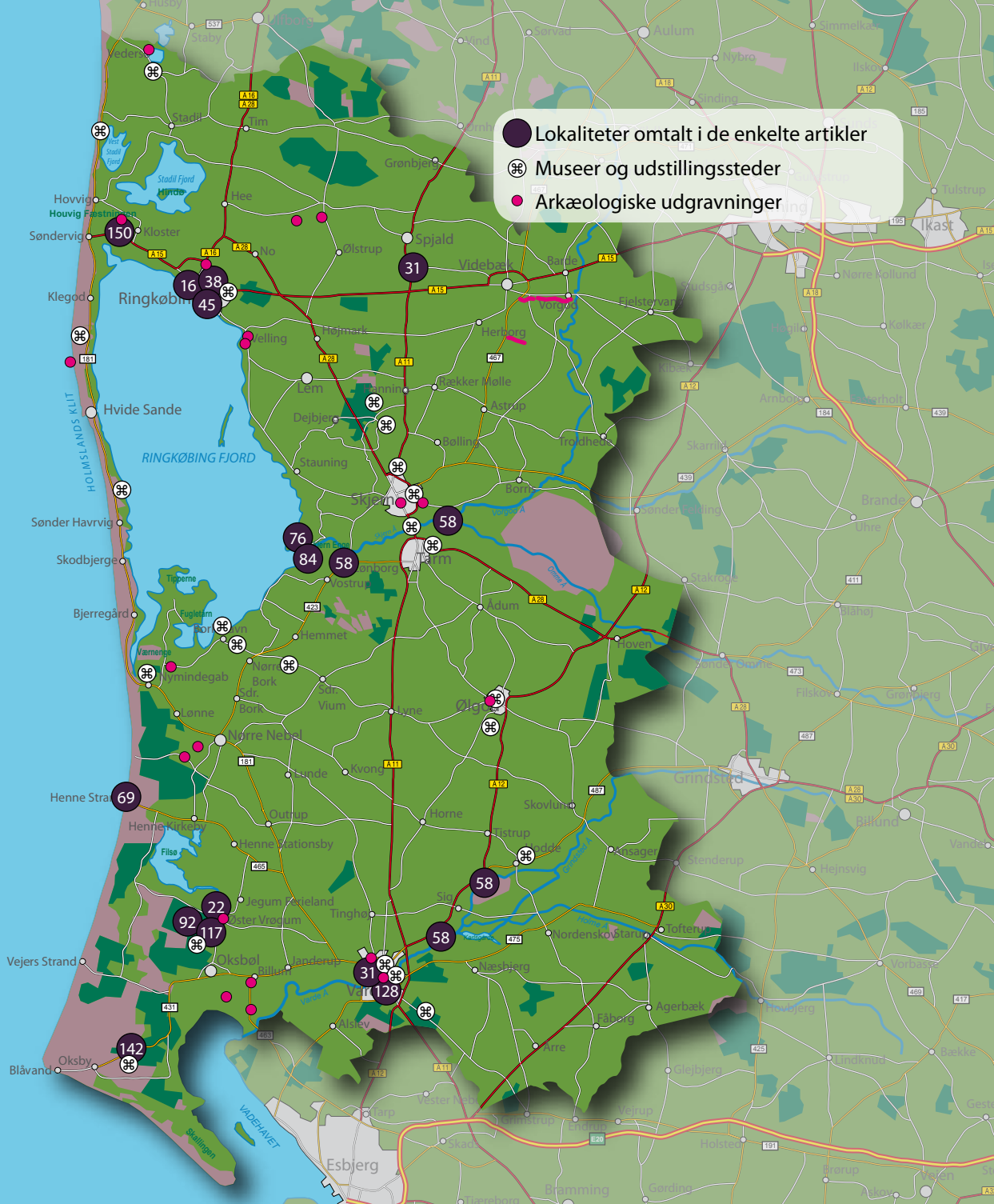
udgravninger i løbet af året. Man fornemmer forhåbentlig både bredden og det store omfang af det arbejde, de to museers medarbejdere har præsteret – igen.

Med til travlheden hører, at begge museer – trods den rekordvarme sommer – satte besøgsrekord. For første gang nogen sinde nåede vi nu meget tæt på 500.000 gæster til sammen.

Midt i denne på alle måder rekordsommer valgte Kim Clausen at træde tilbage efter 43 år som direktør for Ringkøbing-Skjern Museum. Da Kim Clausen i 1975 kom til det lille Skjern Museum, holdt han det søndagsåbent for i alt 300 gæster det første år. Inden han gik af som direktør for det fusionerede Ringkøbing-Skjern Museum rundede gæstetallet 216.000 på 14 besøgssteder. Det er umuligt at nævne alle meritterne gennem så mange års museumsvirke, ligesom en enkelt årbog som denne på ingen måde kan rumme et helt års arbejde på de to vestjyske museer.

God læselyst

Mette Bjerrum Jensen og Claus Kjeld Jensen

● Lokaliteter omtalt i de enkelte artikler

☞ Museer og udstillingssteder

● Arkæologiske udgravninger

Indhold

- 6** Museumsforeningernes årsberetninger
- 16** Karen fik genoplivet det lokalhistoriske arkiv
Af Annette Holm
- 19** Årets gang i ArkVest
Af Lene B. Frandsen & Poul Krogh Jørgensen
- 22** Landskabet fortæller
Af Karen Bjelke Fisker & Stina Trolldoft Andresen
- 31** Den magiske middelalder
Af Rachel Facius Andersen
- 38** Arkæologiske spor fra det ældste Ringkøbing
Af Jens Aarup Jensen
- 45** Grønnegade i gamle fotografier
Af Christian Ringskou
- 58** Lensafløsningen i Vestjylland
Af Mikael Frausing
- 69** Epervier – en vestjysk stranding
Af Lene Nygaard Hansen
- 76** Brødrene i Provstgaards Hus
Af Caroline E. Larsen
- 84** Provstgaards Hus – bygningshistorie og istandsættelse
Af Steffen M. Søndergaard, arkitekt MAA
- 92** At vinde freden – mellem nazisme og demokrati
Af John V. Jensen
- 117** Frygten for de tyske kvinder
Af Maria Nygaard Madsen
- 128** Blåt til inspiration
Af John V. Jensen
- 142** Who let the kids out?
Af Pernille Ø. Sørensen
- 150** Danmarks største dronfoto
Af Torben Egeberg
- 156** Årets udgravninger
Af arkæologerne i ArkVest
- 176** Tidstavle

Lensafløsningen i Vestjylland

Af Mikael Frausing

I 2019 er det hundrede år siden, den daværende radikale regering vedtog loven om ophævelse af grevskaber, baronier og stamhuse. Lensafløsningen bestemte, at landets største godser, *majoraterne*, skulle overgå til fri ejendom og i den forbindelse betale en stor afgift til staten. Dermed blev de sidste særprivilegier knyttet til adelstitler afskaffet i Danmark. I eftertiden har lensafløsningen derfor stået som den symbolske markering af, at herregårdenes tid lakkede mod enden.¹

I Vestjylland fik loven dog ikke den store betydning. Der var de store godser for længst forsvundet, og da

lensafløsningen i 1919 ophævede majoraterne eksisterede i hele Vestjylland blot to stamhuse, ét i Ribe Amt og ét i Ringkøbing Amt. Det er et klart udtryk for den velkendte historiske kendsgerning, at højadelen og de store gods-komplekser med slotslignende hovedbygninger ikke fik samme rolle i Vestjylland som i resten af landet. Baseret på den eksisterende litteratur om landsdelens herregårde vil denne artikel give en beskrivelse af hvert enkelt af de majorater – stamhuse og et enkelt baroni – som gennem historien har eksisteret i Vestjylland: deres oprettelse, udvikling og nedlæggelse frem til lensafløsningen i 1919.²

Grevskaberne Frijsenborg i Østjylland (th.) og Bregentved på Sydsjælland (tv.) var landets klart største grevskaber. Ved lensafløsningen var de endnu hos slægterne Frijs og Moltke, som havde stået for oprettelsen i hhv. 1671 og 1750. Begge grevskaber havde fået fornyet godsets centrum til slotslignende hovedbygninger i historisk stil i slutningen af 1800-tallet, der var en opgangstid for landets store godser. Fotos: Frijsenborg og Wedellsborg/Bent Olsen og Dansk Center for Herregårdsforskning.

Hartkorn

Tønder hartkorn var den gængse standard for en gårds størrelse, og var udtryk for dens produktion udmålt efter areal og jordens ydeevne. Det betegnede i princippet den jord, som der da skulle til at producere en tønde rug eller byg. En mellemstor bondegård i Vestjylland var på 4-7 tønder hartkorn, et husmandsbrug mindre end én tønde hartkorn.

Grevskaber, baronier og stamhuse

Oprindelsen til majoraterne skal søges i årene efter enevældens indførelse i 1660. For at befæste det nye styre indførte kongen i 1671 de nye adelstitler grever og baroner. Udnævnelsen var en udmærkelse, som skulle ledsages af oprettelsen af "grevskaber" og "baronier" – meget store godser, der skulle sikre efterfølgende generationer det økonomiske grundlag og distancere den nye elite fra det øvrige samfund. Hvor de fleste "almindelige" godser havde mellem 200 og 300 tønder hartkorn fæstegårde, krævede oprettelsen af et baroni 1000 tønder hartkorn og et grevskab kolossale 2500 tønder hartkorn. Grever og baroner fik desuden en række beføjelser og store skattefordele. Grevskaber og baronier gik udelt i arv til nærmeste arving sammen med den ophøjede titel, og på denne måde sikrede den enevældige konge sig en stabil og velhavende højadelig elite, der kunne kaste glans over det enevældige hof.

I 1683 fik alle landets godsejere mulighed for at oprette stamhuse. Et stamhus fordrede blot 400 tønder hartkorn svarende til et større eller to almindelige godser, og der var hverken titler eller særlige rettigheder knyttet til oprettelsen. Incitamentet for at oprette stamhusene var derfor, at de ligesom grevskaber og baronier var undtaget fra de almindelige arveregler og gik udelt i arv efter en nøje fastlagt arvefølge. Princippet er kendt som *jus majoratus* og deraf samlebetegnelsen *majorater*.³

Dannebrogordenen blev indført i 1671 samtidig med de nye titler "grever" og "baroner". Ordenen blev uddelt for tro tjeneste og i begyndelsen kun til adelige personer. Det var et tegn på, at høj status i det nye enevældige system blev sikret gennem kongelig gunst. Foto: Kongernes Samling – Rosenborg.

Baroniet Rysensteen 1672-1797

Introduktionen af de nye titler med tilhørende storgodser vandt aldrig stor udbredelse i Vestjylland. Men faktisk blev landets fjerde baroni oprettet i Vestjylland kun et enkelt år efter indførelsen af de nye titler.⁴ Baggrunden var de mange krige mod Sverige i midten af 1600-tallet, der sluttede med

Rysensteen. Kongens besiddelser i Nordvestjylland var i 1500- og 1600-tallet samlet under det vidstrakte kongelige len, Bøvling, som havde sit hovedsæde på Bøvling Slot. Kongens lensmand på stedet skulle både sørge for indtægter fra de store godsbesiddelser og holde tilsyn med en række administrative forpligtelser i hele lenets udstrækning. I 1638 fik Bøvling Slot en ny firefløjet hovedbygning, som endnu udgør kernen i det nuværende Rysensteen. Foto: Bent Olsen og Dansk Center for Herregårdsforskning.

et totalt dansk nederlag og afståelsen af Skåne, Halland og Blekinge. Nederlaget efterlod rigets hovedstad i en udsat position og med et stort hul i statskassen, så da man tilkaldte den ansete hollandske fæstningsingeniør Henrik Rüse (1624-1679) for at udbygge og modernisere Københavns fæstningsværker, indgik kronens godser langt mod nord-vest i Jylland som en del af betalingen for arbejdet.⁵ Henrik Rüse fortsatte sin militære tjeneste for den danske krone, steg i graderne og blev adlet i 1664.⁶ Allerede i 1672 oprettede han et baroni af sine nyerhvervede besiddelser og gav det navn efter sig selv: baroniet Rysensteen.

Gennem sin militære tjeneste og forbindelsen til hoffet havde Henrik Rüse nået de øverste trin i det nye enevældige hierarki, kun overgået af de nyslåede grever samt

Slægten Juel-Rysensteen holdt som regel til på herregården Lundbæk uden for Nibe, men i 1700-tallet blev indrettet et gravkapel for slægten i tårnet på Bøvling Kirke. Gravkapellet eksisterede indtil 1940, hvor kisterne blev nedsat i en fælles-grav uden for kirken. Foto: Hugo Johannsen, Nationalmuseet.

kongens ministre og allernærmeste rådgivere. I det nye enevældige system var det nærheden til kongen, der var afgørende for at opnå status og indflydelse. Det gjaldt i stigende grad også en geografisk nærhed, og langt de fleste baronier og grevskaber blev oprettet på Sjælland, Fyn og Lolland-Falster – tættere ved hoffet og den stadig mere centraliserede statsmagt i København.

Rysensteen forblev Vestjyllands eneste baroni, som fra sit hovedsæde lige nord for Nissum Fjord strakte sig over et stort område hele vejen op til Limfjorden. Efter Henrik Rüses død i 1679 gik storgodset videre til datteren Jeanne Marie Rysensteen (ca. 1659-1712) og hendes ægteemand fra den gamle adelsslægt Juel, som straks efter overtagelsen udvidede baroniet yderligere. Der blev tilkøbt flere herregårde og fæstegårde, som blev lagt under det allerede store gods kompleks. Da den nyslåede baron nogle år senere mistede sin far og arvede hans gods i den østlige del af Limfjorden, flyttede ægteparret hertil, og siden holdt slægten Juel-Rysensteen til på herregården Lundbæk lidt udenfor Nibe.

Efterkommerne holdt dog fast i Rysensteen, hvorfra den fornemme barontitel stammede.⁷ Godsets daglige drift var lagt i hænderne på forvaltere eller inspektører, og de fjerne ejere kom sjældnere og sjældnere på besøg men opholdt sig hellere på Lundbæk, i Aalborg eller i København.

Rysensteen og Bøvling Kirke set fra vest. Kirken ligger under en kilometer fra herregården og hørte i hele 1700-tallet under baroniet. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

Da baroniet rundede 100 år, var godset stort set intakt, men nu blev baroniet udsat for reduktioner. I begyndelsen gik det langsomt med frasalg af de fjernestliggende gårde, men i 1797 kom turen også til selve Rysensteen. Baroniet blev ophævet og alle besiddelserne solgt til et konsortium af investorer. En del af værdien fra salget blev placeret i en fideikommiskapital – en slags fond for efterkommerne – og titlen som baroner fik slægten lov at beholde. Men det vidstrakte baroni i Nordvestjylland, forstået som en samlet jordbesiddelse med særlige rettigheder, blev opløst, udstykket, solgt og spredt blandt mange ejere.

Stamhuset Lundenæs 1710-1771

Gennem hele middelalderen og renæssancen var det mægtige Lundenæs Slot kongens vigtigste besiddelse i Vestjylland.⁸ Lundenæs var placeret strategisk nær Skjern Ås udløb i Ringkøbing Fjord, hvorfra der også var adgang til havet. Broen over åen forbandt en af landsdelens vigtige nord-sydgående handelsveje, som blev kontrolleret af kongen. Desuden havde Lundenæs rige naturressourcer: store engarealer til studeopdræt og i åen flere laksegårde, som forsynede kongens bord.⁹

Det fik ende med indførelsen af enevælden i 1660. Kongen havde stor gæld hos brødrene von Uffelen fra det store hamborgske handelshus, og da kassen var tom, blev de udenlandske kreditorer "tilbudt" at overtage krongods som betaling. Kronens tid som godsejer i Vestjylland var forbi.

Gennem ægteskab kom Lundenæs i 1701 til Joachim Werner von Bülow (1653-1724), der var ud af en adelig familie fra godset Gudow syd for Lübeck. Han oprettede i 1711 stamhuset Lundenæs ud af sit vestjyske storgods. Fæstegårdene under Lundenæs udgjorde hele 1800 tønner hartkorn, og godset var således endnu større end baroniet Rysensteen – men enten ønskede von Bülow ikke at erhverve dansk barontitel eller også kunne han ikke opnå den kongelige gunst, som også var en forudsætning for den fornemme titel.

Frederik 3. hyldes som Danmarks arvekonge i 1660. Enevældens indførelse medførte en endnu stærkere centralisering af magten omkring hoffet i København. Det betød også en omlægning af statens finanser. Kronens meget store jordbesiddelser over hele landet blev stærkt reducerede og i stedet blev indført en fast beskatning af befolkningen – især bønderne. Maleri af Wolfgang Heimbach. Foto: Kongernes Samling Rosenborg.

Stamhuset betød, at Lundenæs skulle opretholdes og nedarves som en samlet ejendom, og det fortsatte i von Bülow-familiens besiddelse i endnu to generationer. Endnu engang var der altså tale om fjerne ejere, i dette tilfælde en tysk adelsfamilie med godser i Lauenborg og Holsten, som havde lagt den daglige drift af Lundenæs i hænderne på forvaltere og inspektører. Familien von Bülow havde næppe anden interesse i Lundenæs end den rent økonomiske.

Omkring 1760 begyndte nedlæggelser af herregårde at gøre sig gældende i Vestjylland. Det startede stille som en lille strøm, men inden århundredets slutning var det vokset til en mægtig spekulationsbølge, der skyllede ind over landsdelen og tog det traditionelle godssystem med sig. Overalt blev der opkøbt, frasolgt og udstykket. "Godsslagtningen" er blevet eftertidens dom over denne udvikling, og Lundenæs blev en af dens tidlige og mest markante ofre.

I 1771 blev stamhuset ophævet, hvorefter ejeren Detlev von Bülow (1717-1795) uden begrænsninger kunne

sælge hele sit store gods. Den nye ejer holdt ikke længe. Han solgte fra og udstykkede, og i 1779 blev han erklæret konkurs og godset blev sat på auktion.

Stamhuset Lønborggaard 1757-1813

Ved auktionen i 1779 blev det nu stærkt reducerede Lundenæs solgt til Niels Hansen (1729-1792) fra stamhuset Lønborggaard, der lå kun 15 kilometer længere nede af Skjernåen. Det var en symbolsk markering af et helt reelt magtskifte. Lønborggaard, som i århundreder havde været lillebror til det enorme Lundenæs, skulle fremover bære titlen som det største gods omkring Ringkøbing Fjord.¹⁰

De to nabogodser delte en lang fælles historie. I middelalderen hørte Lønborggaard under biskoppen i Ribe, så da kongemagten ved Reformationen i 1536 konfiskerede bispedømmernes ejendomme, blev Lønborggaard underlagt kongens lensmand på Lundenæs. De fulgtes ad i godt hundrede år, men da kronen afhændede sine besiddelser i Vestjylland blev det langt mindre Lønborggaard udskilt fra Lundenæs og solgt til anden side.

Vi skal frem til midten af århundredet for at finde kimen til fremvæksten af det senere storgods. I 1750 købte Christen Hansen (-1760) Lønborggaard for penge han havde tjent på handel med te og porcelæn og andre nye modevarer fra Kina. Christen Hansen var en driftig gods-ejer. Fem år senere købte han endnu to herregårde, der blev lagt under Lønborggaard. Dermed havde han i 1757 jord til at kunne oprette stamhuset Lønborggaard, der siden blev yderligere forøget med nye tilkøb. Stamhuset sikrede, at godset kunne bevares intakt, da han ved sin død gav det videre til sin nevø Niels Hansen. Med tilkøbet

Af de fem vestjyske majorater Rysensteen, Ausumgaard, Lundenæs, Lønborggaard og Nørholm, der blev oprettet i perioden 1672-1790, overlevede kun to ind i 1800-tallet og frem til lensaflysningen.

Lønborggaard. Da A.G. Tranberg købte Lønborggaard af familien Bazon i 1840 overtog han også den ny-opførte hovedbygning fra året før. Familien Tranberg ejede Lønborggaard i næsten hundrede år, hvor godset forblev et af landsdelens største.

*Et kort fra Lønborggaard omkring 1792-93 viser godsets engarealer markeret med grønt. I sidste halvdel af 1700-tallet voksede Lønborggaard til et virkeligt storgods, hvor de rige enge ved Skjern Å gav gode muligheder for opdræt af stude, der kunne sælges på markederne mod syd.
Foto: Ringkøbing-Skjern Museum.*

af Lundenæs i 1779 nåede Lønborggaard op på mere end tusinde tønder hartkorn – et nyt vestjysk storgods skabt på mindre end 30 år.¹¹ Mens flere og flere af Vestjyllands herregårde begyndte at frasælge deres fæstegårde og udstykke hovedgårdens jorder, gik Lønborggaard den modsatte vej og bare voksede og voksede. Stamhuset gik i 1792 videre til Niels Hansens datter Christence og hendes mand Niels Jermiin (1750-1807).

I årene efter 1800 syntes tidens udstykningsfeber dog alligevel at have indhentet Lønborggaard. I 1810 døde Christence Jermiin (1768-1810) på Lønborggaard, kun 42 år gammel, efter at have taget afsked med sin mand få år forinden. Arvingen til Lønborggaard var parrets kun 15-årige datter Nielsine Jermiin (1795-1867), som mindre end et år senere giftede sig og flyttede med sin nye ægtemand til hans gods på Fyn. Stamhuset Lønborggaard, som allerede i de foregående år var blevet reduceret med omkring en tredjedel, blev ophævet. Godset blev solgt, og

Dalum Kloster på Fyn var i 1700-tallet blevet solgt til slægten Bazon, som havde oprettet et stamhus med navnet Christiansdal. Nielsine Jermiin flyttede hertil efter sit ægteskab med Christian Friedrich Otto von Bazon i 1811. Foto: Ole Lund Jensen (1973)/Odense Bys Museer.

værdierne fra salget blev – som på Rysensteen – placeret i en fideikommiskapital. Men året var 1813 og de gode tider for jordspekulation var vendt. Handlen måtte gå tilbage. Mod sin vilje måtte godsejeren fra Fyn finde ud af, hvordan godsdriften i Vestjylland fungerede. I modsætning til Rysensteen og Lundenæs forblev Lønborggaard derfor en samlet ejendom, der beholdt sine fæstegårde og længe fortsatte som et af Vestjyllands største godser.

Stamhuset Ausumgaard 1767-1926

Ausumgaard ligger på landevejen mellem Holstebro og Struer, hvor herregårdens store bygninger og vidstrakte marker helt og aldeles dominerer landskabet. I historisk sammenhæng er storgodset dog en ren opkomling; resultatet af en meget succesfuld godssamling i 1700-tallet.¹²

Udgangspunktet var ellers beskedent, da præsten Jens Jermiin (1678-1742) købte gården i 1709. Ausumgaard var

ikke andet end en stor bondegård, men præsten havde både penge, ambitioner og gode forbindelser. Han havde forinden opkøbt fæstegårde, som nu blev lagt ind under Ausumgaard, der allerede året efter opfyldte de formelle krav til en herregård. De målrettede opkøb fortsatte. Nye jorder blev lagt direkte til Ausumgaards hovedgårdsmark, nye fæstegårde blev lagt under godset, og retten til kirkerne tiende opkøbte han systematisk.

Jens Jermiin var en typisk repræsentant for 1700-tallets nye godsejere. Da højadelen rykkede østpå og koncentrerede sig om sine storgodser og livet ved hoffet, rykkede driftige købmænd, præster og forpagtere ind på Vestjyllands herregårde. Ejerskabet var dog oftest begrænset til en enkelt herregård og egentlige, større gods-komplekser var sjældne. Den stabilitet over flere generationer, som karakteriserede de store majorater, gjaldt ikke på de små og mellemstore vestjyske herregårde, hvor

Ausumgaard i Pontoppidans Atlas. På dette stik fra 1769 ses den næsten nyopførte hovedbygning på Ausumgaard omkranset af en voldgrav med svaner og en fornem have i barokstil. Modsat hovedbygningen ses den store avlsgård, der ligeledes var blevet grundigt restaureret i 1760'erne. Foto: Ringkøbing-Skjern Museum.

I 1901 blev avlsgården på Ausumgaard fornyet, og der blev blandt etableret en markant gennemkørselsport til gårdspladsen, hvor en allé fører op til hovedbygningen. Årstallene markerer Jermiin-slægtens historiske tilhørsforhold til stamhuset. Foto: Bent Olsen og Dansk Center for Herregårdsforskning.

økonomien altid var sårbar. Til gengæld blev kontinuiteten sikret ved, at de nye godsejerfamilier fra Limfjorden i nord til Vadehavet i syd var tæt indgiftet med hinanden.

På Ausumgaard var der ikke blot én, men to generationer af godssamlere. Thomas Just Jermiin (1711-1778) arvede godset i 1742 og han fortsatte i sin fars fodspor med opkøb af fæstegårde og kirketiende, der i 1700-tallet blev en stabil og sikker indtægt for herregårdene. I 1750 opnåede han adelstitel, i 1765 opførte han en helt ny og moderne hovedbygning, og to år senere satte han kronen på værket med oprettelsen af stamhuset Ausumgaard til sine efterkommere. Dermed skulle det nye storgods være sikret for eftertiden. Og det blev det.

Ved faderens død i 1778 kunne den ældste søn Jens Jermiin (1747-1810) tiltræde stamhuset. Lillebror Niels Jermiin fandt en anden løsning, da han knap 10 år senere giftede sig med Christence Hansen og derigennem blev arving til stamhuset Lønborggaard. Men modsat Lønborggaard, fik Ausumgaard ikke ophævet de

bestemmelser, der lå på stamhuset og var dermed beskyttet mod den opsplnitning, der ramte de øvrige storgodser i begyndelsen af 1800-tallet. Måske skyldtes det, at Jermiin-slægten var nye i godsejerbranchen eller også skyldtes det, at Jermiins hustru (der var fra stamhuset Tjele ved Viborg) satte pris på den status, som fulgte med titlen som stamhusbesidder.

Gennem 1800-tallet og frem til lensafløsningen fortsatte Ausumgaard som et stamhus, hvor endnu fire generationer af Jermiin fortsatte som stamhusbesiddere. Ausumgaard er en af Vestjyllands yngste herregårde, men blev også et af de sidste steder, hvor fæstegårdene blev solgt fra. Det skete først i 1860'erne, og endnu i år 1900 var der fæstegårde under Ausumgaard.

Stamhuset Nørholm 1790-1922

Oprettet i 1790 var stamhuset Nørholm ved Varde Å det yngste af de vestjyske majorater. I dette tilfælde var gods-samlingen resultat af en særdeles givende ægteskabsstrategi. Da Maren Schultz (1694-1746) blev enke arvede hun ikke mindre end tre herregårde omkring Varde efter sin mand: Endrupholm, Nørholm og Lunderup, samt den mindre hovedgård Agerkrog. Den velhavende og barnløse enke var altså et godt parti, og hendes valg faldt på Christian Teilmann (1689-1749). Han var amtmand i Vestjylland og ejede selv en mindre herregård på sydsiden af Ringkøbing Fjord.¹³

Ved Christian Teilmanns død gik Nørholm og Lunderup til Andreas Charles Teilmann (1723-1790). Hans brødre arvede de to øvrige herregårde i farens besiddelser, og hans søstre blev gift med godsejere i det vestjyske. Adelstitel og navneskifte til det fransk klingende *de Teilmann* kom til i 1751, og som på Ausumgaard blev de gode tider i slutningen af 1700-tallet markeret med opførelsen af en helt ny herskabelig hovedbygning, der stod færdig 1780.

Stamhuset Nørholm var på mange fronter særegent for Vestjylland. Længere nede ad åen og tættere på Varde

Avlsgården Lunderup havde en markant hovedbygning, som nok var en forvalter værdig. Bygningen var som Nørholm opført i gule mursten fra godsets eget teglværk.
Foto: Rasmus Bendix/Vardemuseerne.

Nørholm. Hovedbygningen, der stod færdig i 1780, udstråler store ambitioner. Den traditionelle trefløjede grundform er sløjfet til fordel for en enkeltstående, markant hovedbygning med elementer fra den nye modestrømning klassicismen, der gør bygningen enestående for herregårdsbygninger i Vestjylland. Foto: Rasmus Bendix/Vardemuseerne.

omfattede godset også Lunderup, som i de efterfølgende år var blevet forsynet med en mindre og beskeden hovedbygning – og ligesom Nørholm opført i gule mursten. Alene gennem sin ensartede arkitektur kunne stamhuset Nørholm vise sin udstrækning over for omverdenen og sin dominans i landskabet. Men der var også tale om et hierarki, hvor Nørholm tydeligvis var forbeholdt herskabet og godsets centrum, mens Lunderup var underlagt dette og bygget til stedets forvalter eller inspektør. Modellen med et herskabeligt centrum og underliggende avlsgårde var

et kendetegn for landets største godser i 1800-tallet, men fandtes i Vestjylland kun på godset Nørholm-Lunderup.¹⁴

Godset overlevede som samlet besiddelse, da den ugifte og barnløse Andreas Charles de Teilmann fik det oprettet som stamhus. Usædvanligt for tiden skulle stamhuset nedarves til nærmeste arving i den kvindelige linje. Hans niece blev derfor den første besidder af stamhuset i 1790 og drev det sammen med sin mand, hvorfra det gik videre til deres datter Ingeborg Christiane Teilmann Rosenørn (1780-1861). Hun førte Nørholm gennem de vanskelige tider i begyndelsen af 1800-tallet, men forblev ugift og kunne efter bestemmelserne i stamhuset selv udpege sin efterfølger.

Valget faldt på nevøen Theodor Rosenørn-Teilmann (1817-1879), der overtog stamhuset Nørholm i 1861. Han

Theodor Rosenørn-Teilmann i 1876. Han var indehaver af stamhuset Nørholm fra 1861 til 1879 og var i samme periode valgt til Landstinget. I en kort periode 1865-1868 bestred han ministerposter i den første af de såkaldte godsejerregninger. Foto: Adolph Lønborg/Wikimedia Commons.

Baroniet Guldborgland på Lolland havde sit hovedsæde på Orebygaard, der i slutningen af 1800-tallet blev ombygget i en festlig slotslignende stil. Baroniet var i hænderne på slægten Rosenørn-Lehn, som i 1920'erne – og efter lensafløsningen – arvede Nørholm fra deres fjerne slægtninge. Foto: Finn Brasen, Museum Lolland-Falster.

var gennem tætte familiebånd knyttet til familien Rosenørn-Lehn fra baroniet Guldborgland på Lolland. Efter frasalg af fæstegårdene under Nørholm investerede han i forbedringer på godserne, og som politisk aktiv både lokalt og på landsplan levede han til fulde op til 1800-tallets (østdanske) godsejerideal. Det er betegnende, at han døde på Lolland under et besøg på sin fætters baroni. Stamhuset gik videre til hans datter, som i 1922 fik opløst stamhuset i henhold til lensafløsningens bestemmelser.

Lensafløsningen i Vestjylland

Majorater kom aldrig til at spille den samme dominerende rolle i Vestjylland som i resten af landet. Her blev aldrig oprettet noget grevskab, kun et enkelt baroni og i hele perioden blot fire stamhuse, hvoraf to overlevede frem til lensafløsningen. Til sammenligning var der i 1919 alene på Lolland-Falster (Maribo Amt) hele ni majorater,

heraf fire grevskaber, der skulle ophæves som følge af lensafløsningen.

I historisk tilbageblik er der nogle klare mønstre i udviklingen af de vestjyske majorater. De første – baroniet Rysensteen og stamhuset Lundenæs – havde rod i kongens vestjyske besiddelser, der kom i hænderne på udenlandske kreditorer efter brandudsalget af krongods i 1660'erne. De var med afstand landsdelens største godser gennem 1700-tallet, som begge blev drevet af forvaltere på vegne af de fjerne ejere. Både Rysensteen og Lundenæs blev afviklet i årene før år 1800.

Da højadelen rykkede mod øst som følge af enevældens indførelse, var det en ny gruppe af borgerlige, der blev godsejere i Vestjylland. De ejede sjældent mere end en enkelt herregård, men var til gengæld indgiftet med hinanden. Rigdommen blev på denne måde fordelt i sociale netværk, der blev holdt sammen af efterhånden meget tætte slægtsbånd blandt et afgrænset antal familier. Store godskomplekser med flere herregårde forblev en sjældenhed, og hvor de opstod blev de ikke sjældent atter brudt mellem mange arvinger. Da den stenrige Holstebro-købmand Christen Linde lukkede øjnene for sidste gang i 1706, blev hans enorme godsbesiddelser – mere end nok til et grevskab – ikke samlet i en enkelt arvelod, men i stedet spredt blandt alle hans seks overlevende arvinger.¹⁵

I anden halvdel af 1700-tallet blev der oprettet tre nye stamhuse i Vestjylland – Lønborggaard, Ausumgaard og Nørholm, der alle var resultat af succesfulde godssamlinger i løbet af en enkelt eller to generationer. Betegnende nok blev to oprettet af ejere, som selv var barnløse, og på denne måde kunne de fastholde og videregive deres livsværk til slægtninge – på Lønborggaard en nevø; på Nørholm en niece. Oprettelsen af et stamhus sigtede mod at opretholde godset intakt, og det virkede. Da frasalg af fæstegårde og nedlæggelser af herregårde skyllede ind over Vestjylland, blev alene de tre vestjyske stamhuse stående og overlevede som godser. Lønborggaard dog uden stamhustitel.

Da lensafløsningen i 1919 satte punktum for de største godsers privilegier, var forandringen i Vestjylland til at overse. Stamhuset Ausumgaard blev ophævet i 1926, og omkring 15 år senere forlod den sidste af slægten Jermiin stedet. Efter ophævelsen af stamhuset overgik Nørholm i 1929 til Frederik Rosenørn-Lehn, som i forvejen ejede herregårde både på Lolland og i Sverige.

Mikael Frausing kan kontaktes på hismf@cas.au.dk

Noter

1. Carsten Porskrog Rasmussen: Grevskaber, baronier og stamhuse. www.danskeherregaarde.dk/historisk/grevskaber-baronier-og-stamhuse (2014) (tilgået dec. 2018).
2. Redegørelser for de enkelte majorater er i hovedsagen baseret på de relevante artikler i *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 12 og 13. København 1966.
3. John Erichsen & Ditlev Tamm: *Grevskaber, baronier og husmænd. Opgøret med de store danske godser*. København 2014.
4. Se liste over alle majoraters oprettelse hos Erichsen & Tamm, s. 284ff.
5. Mogens Lebech: Rysensten. I: *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 12. København 1966, s. 401-414.
6. K.C. Rockstroh: Henrik Rysensteen. I: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. København 1979-84.
7. Bøvling Kirke. I: *Danmarks Kirker*, bd. 18, Ringkøbing Amt. København 2008, s. 813-862.
8. Alfred Kaae: Lundenæs Len – et bidrag til dets historie. *Hardsyssels Årbog* 53. bd., 1959, s. 27-126.
9. Bo Fritzbøger: *Vandets veje – Skjern Ås miljøhistorie gennem 350 år*. København 2009, s. 76f.
10. P.S. Carlsen: Lønborggaard. I: *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 13. København 1966, s. 317-324.
11. Christian Ringskou & Frederik Vogensen Hansen: Lønborggaard (2017). www.danskeherregaarde.dk/tema/loenborggaard (tilgået dec. 2018).
12. S. Nygård: Ausumgaard. I: *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 12. København 1966, s. 377-386.
13. S. Nygård: Nørholm. I: *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 13. København 1966, s. 325-340.
14. C. Lindberg Nielsen: Lunderup. I: *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 13. København 1966, s. 341-346.
15. E. Graugaard (red.): *Vesterlandets konge – Christen de Linde. En vestjysk matador og hans slægt*. Holstebro 2004.